

**VAN ŞEHİR DOKUSU VE TARİHİ ESERLERİNİN TAHRİP
EDİLMESİNDE ERMENİLERİN ROLÜ**

**Armenians' Role On The Destruction of Old Van City And Its
Historical Places**

Dr. Sami AĞAOĞLU*

ÖZET

Osmanlı Devleti tarafından 1548'de ele geçirilen Van şehri, Safevîlere karşı askerî, siyasî, sosyal, kültürel, ideolojik ve stratejik üs konumunda olduğu için, Van Kalesinin güneyindeki yaklaşık beş yüz dönümlük arazi surlarla çevrilerek, kurulan vakıflar marifetiyle yeniden inşa ve imar edilmişti. Özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetleri sebebiyle 1896 ve 1915 tarihlerinde çıkan ayaklanmalar Van'a yapılan bütün yatırımları, tarihi eserleri, kent dokusunu, altyapısını, sosyal ve kültürel tesisleri tamamen tahrip etmiştir. Bu gün eski Van kenti bin yıllık harabelerin bulunduğu bir ören yeri gibidir.

Anahtar Kelimeler: Van, Ermeni, İsyan, Hüsrev Paşa, Kaya Çelebi, Cami, Kilise, Medrese, Yıkım, Tahribat.

ABSTRACT

Van, occupied by the Ottomans in 1548, became a military, ideological, social, cultural, and political base against Safevid State, approximately 500 dönüm (a land measure of about 1000m.) of land in the South of Van Castle was by encountered a city wall, the statesmen and benevolent rebuilt the city. Owing to the rebellions of Separatist Armenians after the second half of XIX th century, in whole city and city's tissues were destroyed. Also historical place, social and cultural institutions were damaged. Today Van City is like a site consisting of ancient ruins.

Key Words: Van, Armenian, Revolt (Rebellion), Hüsrev Pasha, Kaya Çelebi, Mosque, Church, Madrasah, Destruction, Damage.

---

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

A. GİRİŞ

Urartu Kralı I. Sardur tarafından MÖ. 840–830 tarihleri arasında kurularak başkent haline getirilen Van (Tuşpa veya Turuşpa) şehri, Urartu Devleti yıkıldıktan sonra, bölgeye Osmanlı Devleti'nin hâkim olmasına kadar uzun bir süre önemini yitirmiştir. Urartulardan sonra sırayla Asur, İskit, Med, Pers, İskender (Selevkius), Roma, Part, Sasani ve Bizans¹ hâkimiyetleri altına giren Van Bölgesi Halife Ömer'in komutanlarından İyad bin Ganem tarafından 640'da fethedilerek İslam Devleti sınırları içerisine dâhil edilmiştir². Bu dönemde Van Bölgesinde yaşamakta olan Ermenilerden bazıları cizye vererek Müslümanlarla anlaşırken, diğerleri Bizans hâkimiyetince himaye edilerek Kayseri'ye yerleştirilmiştir³.

Abbasi Devletine bağlı Ermeni vasal krallıkların bölgeye hâkim oldukları sırada, yani 1018 yılında Çağrı Bey'in komutasında yapılan Selçuklu akınlarına, Vaspuragan (Van ve civarı) kralı Senekerim'in büyük oğlu Davit ve komutanı Şapuh, zadedân ordusu ile karşı çıktıysa da yenilerek geri çekilmiştir. Bu yenilgiden kederlenip korkuya kapılan Senekerim'in 1021'de Vaspuragan'ı Bizans İmparatoru II. Basil'e Sivas karşılığında verdiği Ermeni kaynaklarında geçmektedir⁴. Gerçekte ise; II. Basil'in Doğu-Anadolu Bölgesindeki, Müslümanlarla yapmakta olduğu mücadelede Ermenilerden destek bulamaması ve Abbasi Halifesine bağlı olan vasal Ermeni krallarının isyankâr hareketleri yüzünden, bölgeyi doğrudan doğruya Bizans'a bağlamak istemesi yatmaktadır. Bu sebepten II. Basil büyük bir orduyla Doğu Anadolu'ya gelerek Vaspuragan'ı ilhak etmiş ve Bölgede oturan 14.000 Ermeni aileyi Sivas ve kısmen Kayseri civarına yerleştirmiştir⁵. Daha sonra Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomak (1042–1055) tarafından aynı sebeplerle Ermeni soyluları Anadolu'nun içlerine sürgün edilmiştir⁶. Bölgeyi terk etmeyip de Selçuklu hâkimiyetine giren

¹ Orhan Kılıç, *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548–1648)*, Van 1997, s.3–4.

² İbni Nuh, *Van Tarihi*, (Hazırlayan: Zeki Tekin), Van 2003, s.35–36; 1315 *Tarihli Van Vilâyeti Salnâmesi*, İstanbul 1315, s.62.

³ İbn-i Nuh, s.38–39; Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat*, İstanbul 1928, s.22–23.

⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)*, (Türkçeye Çeviren; Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, s.48–50.

⁵ Gülay Öğün, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara 1992, s.78'de Thomas Ardzruni'ye göre bu rakamı verdiğini belirtir; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983, s.9–10'da ve Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s.34–36'da 40.000 Ermeni'nin göç ettirildiği kayıtlıdır.

⁶ Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.13.

Ermeniler ise; Selçuklulardan sonra bölgeye hâkim olan Türk devletlerine bağlı kalarak rahat bir hayat yaşamışlardır.

Van'ın 1548'de Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesinden sonra önemi artmıştır. Van, Osmanlıların Safevîlere karşı askerî, siyasî, sosyal, kültürel, ideolojik ve stratejik üssü haline gelmiştir. Bu sebepten Osmanlı Devleti Van Kalesinin güneyindeki yaklaşık beş yüz dönümlük araziye surlarla çevirip, devlet adamları ve hayırseverlerce kurulan vakıflar marifetiyle yeniden inşa ve imar etmiştir⁷.

a. Van'ın İdarî Yapısı, Türk ve Ermeni Yerleşim Bölgeleri

Osmanlı'nın son döneminde (1899 tarihinde) Van Vilâyetine merkez kazanın yanında, Vastan (Gevaş), Şatak (Çatak), Erciş, Müküs (Bahcesaray), Karçikan (Eski Gürpınar), Bargiri (Muradiye), Adilcevaz, Mahmudî (Saray) kazaları ve ayrıca Hakkâri Sancağı bağlı idi. Van Sancağında ise; Erçek, Timar ve Havasor (Gürpınar) nahiyeleri bulunmaktaydı⁸. Van'ın Vilâyet merkezi olan sancak merkezi; Van kalesi, etrafında bulunan şehir ve bağlı köylerden oluşmaktaydı. Van Eyaletine atanan valiler kalede ikamet ettiklerinden Van'a aynı zamanda Paşa Sancağı da denirdi⁹.

XVI. Yüzyılda Nefs-i Van denilen surlarla çevrili şehir merkezinde; askerî yapılar, devlet daireleri ve idarecilerin evleri, çarşı, pazar, hanlar, hamamlar, büyük ve önemli ibadethaneler ayrıca halkın oturduğu evler bulunmaktaydı. Ermeniler tarafından Şahestan diye adlandırılan bu yer, eski şehir diye de isimlendirilmiştir. Şehir surlarının dışında bulunan varoş yani bahçelik kesime Ermeniler Aygestan ismini vermiştir. Aygestan şehir surlarının dışında başlayıp kuzeye (Erek Dağı) ve doğuya doğru elmalıklara kadar uzanırdı. XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Aygestan'daki yerleşim daha çok bahçelerin içerisinde yapılan, ancak yazın kalınabilecek yapılardan oluşmakta idi. Türk ve Ermeni halkın daimi yerleşim yeri şehir surlarının içerisindeki kendilerine ait veya beraber oturdukları mahallelerdi.

XX. Yüzyılın başında ise; Van şehri ikiye ayrılıyordu. Yukarıda izah ettiğimiz gibi biri, Şahestan denilen surların içerisindeki eski şehir diğeri, eski şehrin kuzey ve doğusundaki bahçelerin içerisinde kurulmuş olan Aygestan yani

⁷ Sami Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVII. Yüzyıllar – Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2003.

⁸ *Van Vilayet Salnamesi 1315 (Van İl Yıllığı 1899)*, Van 1995, s.69-88.

⁹ Kılıç, *Van*, s.119.

yeni Van şehridir¹⁰. Hatıratlardan ve yapılan tetkiklerden anlaşıldığına göre, eski şehirde oturan az sayıdaki Ermeni'nin, surların kuzey-doğu bölgesinde yani Tebriz Kapısı mevkiinden yaşadıkları, Topçuoğlu Cami ve Ulu Cami çevresinde ise, Türklerle beraber buldukları anlaşılmaktadır. Nitekim kuzey-doğu'daki kayalıkların üzerine kazınmış olan haç işaretleri ve surların içerisinde bulunan kilise harabelerinin burada yoğun bulunması bu tespiti doğrulamaktadır. Aygestan'da yaşayan Ermeniler, Haçboğan'ın üst tarafından Ereğ Dağına doğru olan kısımda yaşamaktaydı. Ayrıca Aygestan'da Türkler ve Ermenilerin beraber yaşadıkları az sayıda mahalleler de vardı. Türkler ise; şehir surlarının içerisinde ve Nurşin'in alt tarafından eski şehre doğru olan kısımda meskûndü¹¹. Ayrıca surların çevresinde Müslüman Çarşısı diye bilinen, ziynetli ve görkemli dükkânların bulunduğu çok büyük bir çarşı vardı. Ermeni dükkânlarının ve işyerlerinin de bulunduğu Van'ın en güzel semti ve şehrin ticaret merkezi burasıydı¹². Bunun yanında Aygestan'da bazı kamu binaları, konsolosluklar, Katolik ve Protestan misyonerlere ait kuruluşlar, Ermenilere ve Türklere ait mektepler de bulunmaktaydı¹³.

Van'ın şehir nüfusunu yoğun olarak Türkler meydana getirirse de, 1900'lü yıllarda Amerikan misyonerlerinin Ermenilere dağıttıkları yardımlar yüzünden köylerden gelen Ermeniler şehir nüfusunu hızla artırmaktaydı¹⁴.

Genel olarak dışarıdan bakılınca Van'daki Selçuklu ve Osmanlı eserlerinin yoğunluğu buranın bir Türk şehri olduğunu simgeliyordu¹⁵. 1548'den 1800'lü yıllara kadar eski ve yeni şehirde tespit edildiği kadarıyla; yirmi sekiz cami, otuz üç mescit, dokuz medrese, iki darü'l-kurrâ, iki rüştiye, otuz dokuz sıbyan mektebi, on beş zaviye, üç kütüphane, dört türbe, iki imarethane, dört han ve kervansaray, altı hamam, sekiz çeşme, on iki kilise, evler, dükkânlar ve çeşitli işyerleri bulunmaktaydı¹⁶.

¹⁰ *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, Editör: Osman Köker, İstanbul 2005, s.352.

¹¹ Hüseyin Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi*, Van 1994, s.62-63.

¹² Celal Şener, *Yakın Tarihimizden Bazı Ayrıntılar Vanlı Şahbenderzade Celal Şener*, Yayınlayan: Hüseyin Akyüz, Erzurum 1992, s.7,10.

¹³ Calumeno, *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, s.352.

¹⁴ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, Ankara 1998, s.364; Şener, *Yakın Tarihimizden Bazı Ayrıntılar*, s.10; Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da.*, s.62-63.

¹⁵ Şener, *Yakın Tarihimizden Bazı Ayrıntılar*, s.10.

¹⁶ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.198-199.

B. 1896 ERMENİ İSYANI VE VAN ŞEHİR DOKUSUNA VERDİĞİ ZARARLAR

Ermeni ihtilalcilerden Zerrinoğlu Karabet'in çetesiyle birlikte 1892 yılında Akdamar Adasını basarak kiliseyi harabeye çevirip, papazların cübbelerine varıncaya kadar soyması¹⁷, 1896 ayaklanmasına doğru giden ilk belirtiler olarak görülebilir. Burada Ermeni ihtilalcilerinin stratejik bir hedef takip ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle Ermeni olan devlet memuru, din adamı ve eşrafa karşı yaptıkları saldırılar, halkın ve ileri gelenlerin sinmesine ve ihtilalcilerin rahat hareket etmesine neden olmuştur. Bunların içerisinde Akdamar Kilisesi başpapazı Bogos Efendiye düzenlenen suikast (1895) bir dönüm noktasıdır.

Ermeni ihtilalcilerinin organize ettiği 1896'daki Van ayaklanması başlamadan önce bir takım ayaklanma girişimleri olmuştur. 14 Haziran'da Ermeni ihtilalciler tarafından Türk müfrezesine yapılan saldırı sonucu bir zabıt ve bir askerin yaralanması sebebiyle aşiretlerin birkaç evi yakmaları, Müslüman ve Ermenilerin arasını gerginleştirmiştir¹⁸.

1896 Ermeni ayaklanması Müslüman ve Ermenilerin beraberce yaşadıkları mahallelerden birine 16 Haziran Pazartesi günü saat 11'de 800 Ermeni ihtilalcinin saldırmasıyla başlamış, çatışmalar şehrin diğer bölgelerine de yayılarak 24 Haziran'a kadar, dokuz gün devam etmiştir¹⁹. Bu isyanın profesyonelce planlandığı ve isyan hazırlıklarının günler öncesinden başladığı anlaşılmaktadır. Zira isyancılar; Ereğ Kilisesi'nden Haçboğan'a, oradan Tepebaşı'na uzanan geniş cadde ile Nurşin Mahallesi'nden, İt Sokağı'na, Ereğ'ten Protestan misyonerlerinin karargâhına ve Tazekeriz ile Dere Kilisesi'ne kadar olan yerleri mükemmel bir şekilde tahkim etmişlerdi. Büyük evlerin pencereleri kerpiçlerle örülmüş, damların kenarlarına kerpiçten siperler yapılmış, evlerin kerpiç duvarları burgularla delinerek, tüfek mazgalları haline getirilmişti. Evlerin kapı arkalarına duvar örülmüş, kapı önlerine kalın ağaç kütükler yerleştirilmiş ve böylece siperler oluşturulmuş, yol kenarlarındaki ağaçlar devrilerek barikatlar kurulmuştu. Ermeni Mahalleleri adeta müstahkem bir mevki haline getirilmişti²⁰. Ayrıca merkez olarak seçtikleri evlerde büyük oranda peksimet ve zahire depo edilmişti²¹.

¹⁷ Aydın Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, Van 1996, s.53.

¹⁸ Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi(1895-1920)*, Ankara 1985, s.35.

¹⁹ Mayewski, *Rus Generali Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu – Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistikî-* (Çeviren; Mehmet Sadık, Hazırlayan; Hamit Pehlivanlı), Van 1997, s.53, 80, 82.

²⁰ Nazım Paşa, *Ermeni*, s.451.

²¹ Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s.35.

Devlete ait askerî birliklerle Ermeni ihtilalcilerin bu mevzilerden çıkarılması şehri baştanbaşa harap edeceği için Van'da bulunan yabancı ülke sefirlerinin aracılığıyla anlaşma yoluna gidilmiş, fakat Ermeni ihtilalcilerin bir subayı vurması üzerine çatışma çıkmıştır. İhtilalcileri korkutmak amacıyla çatışmanın olduğu yerin yakınındaki tepeye birkaç defa dağ topu ile ateş edilse de sonuç alınamamıştır²². Ermeni ihtilalcilerin, sivil hedeflere saldırmasıyla çatışmalar hızla yayılarak Nurşin Mahallesi'ne sıçramış, Leventoğlu evinde bulunan askerî müfreze gazyığı dökülerek yakılmıştır. 20 Haziran akşamı Müslüman mahallelerine ani bir baskın yapılmak istenmişse de isyancılar başarılı olamayınca Kendirci yönüne kaçmışlardır. Kaçarken üs olarak kullandıkları evleri ve Haçke Caddesi'nin Haçboğan Mevkii'nden, Dere Kilisesine kadar olan geniş bir bölgeyi tamamen yakmışlardır²³. Bu olaylar sırasında askerlerin Haçke Caddesi'ni geçmediği²⁴ ve şehir merkezinin adeta bir muharebe alanı haline aldığı rapor edilmiştir²⁵.

Ağustos ayında Hıncak'a bağlı ihtilalciler yeniden saldırıya geçerek bastıkları bir Müslüman Mahallesi'ni yakıp yıktıktan sonra şehir merkezine kadar sokulmuş ve Ermeni Mahallesi'nde bir binayı işgal ederek güvenlik güçleriyle çarpışmaya girişmişlerse de alınan tedbirler sonucu gece evi yakarak, karanlıktan faydalanıp kaçmışlardır. Yine 11 Eylül'de onar, on beşer kişilik guruplar halinde beş, altı eve kapanıp askere ve halka ateş açmış, gördükleri mukavemet karşısında evleri ateşe vererek kaçmışlardır²⁶. Aynı gün Ereğ'in Acem Haço mevkiinde de dört evi işgal ettikleri ve güvenlik güçleriyle girdikleri çatışma sonucunda bu dört evden üçünü kısmen yakarak, çevrede bulunan diğer üç evin ise duvarlarını delerek kaçtıkları anlaşılmıştır²⁷.

²² Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s.36; Top mermilerinin evlere isabet etmediği katedilmiştir.

²³ Nazım Paşa, *Ermeni*, s.451.

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Evrakı*, K. 36, Ev. 131, zr. 152, nr. 10; Ergünöz Akçora, "Ermenilerin Çıkarılmış Oldukları Van İsyanı (1896) Hakkında Sadettin Paşa'nın Raporu", *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askerî ve Stratejik Açından Türkiye (23-25 Ekim 1995- İstanbul)*, Ankara 1997, s.242, 249, 250, 252, 253.

²⁵ Nazım Paşa, *Ermeni*, s. 339-341.

²⁶ Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s.43-44.

²⁷ Nazım Paşa, *Ermeni*, s.510-511; Aynı Eser s.346'da Ermenilerin Van'a ve kendi mülklerine verdikleri bu tahribatin nedenleri açıkça ortaya konulmuştur; Ermeni İhtilâl Mu'âhidleri Van Merkezi Komitesi'nin, Kânun- 1 sâni 1896 tarihinde hazırlamış olduğu dâhili kanunnamenin 29. maddesinde; "İş bu ihtilâl komitesi tarafından mükâfat olmayıp komite azalarından bazıları hayatlarını ve bazıları emlak ve mallarını feda etmelidir. Bu cümle fedakârlık umumî menfaatler ve mukaddes iş uğruna olmalıdır".

Merkez Tabur Ağası Hüseyin Nusret ve Başkomiser Hüseyin Hüsnü'nün 13 Eylül 1896 tarihinde bir kısım Ermeni ihtilalcinin sığındıkları evlerin keşif ve muayenesini yapmak üzere Bahçanoğlu'nun evine gittikleri rapor edilmiştir. Orada hazır bulunanların müşahede ettiklerine göre; Ermeni ihtilalciler tarafından bu evin birinci sokak kapısının kırılarak, tüfek kurşunlarıyla ikinci sokak kapısının beş yerinden delindiği, evin içindeki merdiven ve sofanın, ayrıca üst kattaki iki oda ve salonun yakıldığı, merdiven bitişiğindeki oda duvarının kazma ile bir pencere kadar delinerek, Bezzaz Bogos'un evine geçildiği anlaşılmıştır. Bogos'un evindeki odanın dört köşesinden kazma ile beş mazgal açılarak askerlere ve halka ateş edildiği, oradan Çatak'lı Bedros'un evinin bitişiğindeki Simon'un evine geçildiği, bu evin duvarları kazma ile bir pencere kadar delinerek, diğer Simon'un evine girildiği ve buradan merdiven kurularak dama, oradan da bahçeye çıkılarak bağlara kaçıldığı anlaşılmıştır. Diğer bir kısım Ermeni ihtilalcinin Acemhaço civarındaki Kaşasoğlu'nun evine sığındıkları, bu evin kapısını ve merdivenini yakarak kaçtıkları fakat ateşin başka yerlere sıçramadığı tespit edilmiştir. Bununla beraber Kapisoğlu'nun evine de ihtilalcilerin sığındıkları ve bu evin selamlık tarafında dört odanın yandığı anlaşılmıştır. Şemsi Paşa'nın 15 Eylül 1312 (1896) tarihli telgrafında; Ermeni ihtilalcilerin buldukları bir evi yaktıkları rapor edilmiştir. Ayrıca 24 Eylül 1312 (1896)'da Van Polis Komiserliğinden çekilen şifreli telgrafta; 11-12 Eylül'de Ereğ'in Acemhaço civarındaki dört eve sığınan ihtilalcilerin sığındığı üç evi kısmen yaktığı ve diğer evin ise duvarını delerek kaçtığı bildirilmiştir. Bununla beraber Ermeni ihtilalcilerin sığındıkları müstahkem bir evi yakamadan kaçtıkları görülmüştür²⁸.

Bu isyanda Akkilise'nin bir, iki odası²⁹ ile yüz on iki ev yanmış, birçok ev ise oturulamayacak duruma gelmiştir. Bunların seksen tanesi Ermeniler tarafından yakılmış³⁰, diğerleri çatışma sırasında çıkan yangında tahrip olmuştur. Van şehri, özellikle Aygestan çok büyük bir savaştan çıkmışçasına acınacak bir hale gelmiştir³¹.

²⁸ Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s.40,45-48.

²⁹ Akçora, Van İsyanı, s.242, 249, 250, 252, 253; Nazım Paşa, *Ermeni*, s.445,453.

³⁰ Nazım Paşa, *Ermeni*, s.453-454.

³¹ Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s.39-40'da 120 evin Ermeniler tarafından yakıldığı kaydedilmişken; Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu*, s.98'de yakılıp, yağma edilen ev sayısını 150 olarak vermektedir.

C. 1915 ERMENİ İSYANI VE VAN ŞEHİR DOKUSUNA VERDİĞİ ZARARLAR

a. İsyandan Önce Van Şehrinin Durumu

Ermeni ihtilalcilerin 1896'da çıkardıkları ayaklanmadan sonra Osmanlı Devleti tarafından hızla imar edilen Van, Guinet'e göre oldukça büyük ve geniş bir şehirdi. Kale'nin güney kenarındaki surların içerisinde iş ve ticaret merkezi olan Van, büyük camilerin, kiliselerin, medreselerin, okulların, hanların, hamamların, çarşıların ve bilhassa kapalı çarşı ve kuyumcular çarşısının, dört pazaryerinin, iki askerî kışanının, gümrük binalarının, adliye binasının, devlet dairelerinin, bulunduğu yerdi. Dominik ve Fransız misyonları ile Rus, İran, İngiliz ve ABD konsoloslukları ise sur dışındaki Bağlar diye bilinen mevkideydi. Tozer; iç kale'de bulunan evlerin düz çatılı kerpiçten yapılmış, çoğunun iki katlı olduğunu, kubbeli iki cami ile minarelerin bu görüntüyü bozduğunu dile getirmiştir³². Bachmann'ın, 1911 yılında iç kale ve şehirden çektiği fotoğraflarda görüldüğüne göre; Van oldukça imarlı ve bakımlı bir halde idi. Bu fotoğraflarda, Ulu Camii kubbesinin bir kısmının çökük, fakat camii bedeninin ve minaresinin ayakta olduğu, Hüsrev Paşa Camii ile külliyesinin, diğer tarihi eserlerle beraber askerî kışanının da sağlam olduğu görülmektedir³³. Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu kartpostallardan 1914'lü yıllarda Sur içerisindeki Eski şehrin ibadethaneleriyle, resmi binalarıyla, evleri ve bahçeleriyle bakımlı ve düzenli bir şekilde ayakta olduğu anlaşılmaktadır³⁴.

1899 tarihli Salnameye göre Van'da; 62 mahalle, hükümet konağı, kütüphane, eczane ve deponun yanında; 10 medrese, 32 cami, 5 minare (Ulu cami, Topçuoğlu, Hüsrev Paşa, Kaya Çelebi, Süleyman Han Camilerinin minareleridir.), 10 tekke ve zaviye, 15 kilise, 5 gazino, 5 dabbağhane, 4 han, 4 bezirhane, 3 kışla, 3 hamam, 3 lokanta, 3 boyahane, 27 değirmen, 30 fırın, 55 kahvehane, 2 matbaa, 1632 dükkân ve 5417 ev bulunmaktaydı³⁵.

b. Ermenilerin Van'da İsyana Hazırlıkları

1915'deki Ermeni isyanı başlamadan önce Saray ilçesinde bulunan Seyyar Tümen Komutanı Kazım Özalp, 12 Aralık 1914'de iki tutuklunun verdiği bilgiye dayanarak, Van Vilâyeti'nde Ermenilerin ayaklanacaklarını telgrafla İstanbul'a

³² Abdüsselâm Uluçam, "I.Dünya Savaşında Mimari Katliama Sahne Olan Bir Kent Van", *Van'ın Sesi Dergisi*, Yıl, 2, Van, Mart 1994, s.14.

³³ Walter Bachmann, *Kirchen Und Moscheen In Armenien Und Kurdistan*, Leipzig 1913, Tafel. 5,6,7,59,60,61.

³⁴ Calumeno, *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, s.354.

³⁵ *Van Salnâmesi 1315*, s.116-117.

bildirmiştir³⁶. Nitekim Van Vilâyeti'nde 2-3 Nisan 1915'de çatışmalar başlamış³⁷, zamanla şehir merkezine sıçrayan çatışmalar 15 Nisan'dan sonra şiddetlenmiştir³⁸.

Planlanan Ermeni isyanında, Aygestan 7 savunma noktasına ayrılmış, Türklerin yoğun olarak yaşadığı eski şehir ve kaleyi çevreleyen bölgede, 80 siper ve 79 direniş noktası oluşturulmuştur³⁹. Başta kilise ve manastırlar olmak üzere sağlam yapıli tahkime müsait evler tahkim edilmiştir. Kaleyi gözetlemeye uygun bazı yüksek binalar gözetleme kuleleri haline getirilmiştir. Van-İran yolu üzerinde bulunan Dir Manastırı ve ek binasının inşası kale gibi planlandığı için, yapımı yasaklanmasına rağmen, isyan sırasında kullanılacağından Ermeni ihtilalciler tarafından gizlice yaptırılmıştır. Hatta bu durum Osmanlı Devleti ile İran arasında diplomatik krize neden olmuştur⁴⁰.

Ayrıca ihtilalciler kendilerine yardım eden yabancı misyon şefliklerine ait binaları da üst olarak kullanmışlardır. Nitekim çatışmalar sırasında buralardan açtıkları ateş sonucu yabancı misyonların top ateşine tutulması diplomatik skandallara neden olmuştur. Ermeni ihtilalcilerin Amerikan konsolosluğunu yıkarak bu binadan çektikleri fotoğrafları propaganda amacıyla kullanmaları ve bu konuda Amerikalı misyonerlerin yardımcı olmaları dikkate şayandır. Amerikan misyon merkezinin temsilcisi Dr. Clarendon Ussher'in de onayıyla Ermenilerin yüksek binalara rasgele Amerikan bayrağı çekmesi ve bu binalardan bazılarının çatışmalar sırasında hasar görmesi Van Valisi Cevdet Bey ile Ussher'in arasında tartışmalara sebep olmuştur⁴¹. Ermenilerin bu hazırlıklarına karşılık, Cevdet Bey eski şehri çevreleyen yüzlerce yıllık yer yer yıkılmış olan surlara yakın Türk evlerini boşalttırmıştır. Aygestan'da yaşayan Türkler ise, Ermenilerin saldırıları sonucunda surların içerisine göç etmek zorunda kalmışlardır⁴².

³⁶ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 81, vsk. 1812.

³⁷ Aynı Dergi, S. 83, vsk. 2003.

³⁸ *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi I'lân-ı Meşrûtiyet'den Evvel ve Sonra*, (Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983, s.271; Anahida Ter Minasyan, "Van 1915", *Armenian Van/Vasporakan*, California 2000, s.230'da Van İsyânının başlama tarihi 20 Nisan 1915 olarak verilmiştir.

³⁹ Hovhannes Ter Martirosian, *Mets Depkere Vasporakanum 1914-1915 Tvakanerim*, Erivan 1917, s.168.

⁴⁰ BOA. Yıldız Hususi, 264/170;265/136; M. Thiery, "Manisteres Armeniens du Vasporakan", *Revue de Armenia*, Paris 1969, C. II-VI

⁴¹ Rafael de Nogales, *Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap*, (Çeviren; Kaymakam Hakkı), İstanbul 1931, s.24.

⁴² Onnik Mkhitryan, *Vani Herosamarte*, Sofya 1930, s.29.

c. Ermeni İsyanın Başlaması ve Şehirde Oluşan Yıkım

Ermeni ihtilalciler önce kendilerine ait mahalleleri çevreleyen jandarma ve milis karakollarına ateş açarak oraları susturdular. Sonra iyi eğitim görmüş 700 kadar Ermeni ihtilalcisi ile Van kalesine ve şehir merkezine şiddetle taarruza geçtiler⁴³. İhtilalcilerin Van şehrindeki ilk önemli tahribatı Ermeni Mahallesi içerisinde kalan, Hamid Ağa Kışlasını 18 Nisan'da lağım kazarak yakmaları olmuştur⁴⁴. Bu olay 19 Temmuz tarihli Hayastan Gazetesi'nde; *"Biz kışlanın temeli altına bir humbara koyduk, humbara ateş aldı, fakat binayı tahrip etmedi. Sonra geceleyin ansızın kışlanın yanmakta olduğunu gördük. Askerin bir kısmı yandı. Diğer kısmı da geceden bil-istifade kaçtı. O mevkiden de düşman tart olunduktan sonra bütün Aygistan elimize düştü"*, diye anlatılmıştır⁴⁵. 19-29 Nisan tarihleri arasında ise; Ermeni teröristler, Şahbağı'ndaki Türk askerî menzili iddiasıyla Böçke Ahmet'in evini, ayrıca Erek'teki⁴⁶ Türklerin en mühim mevkilerinden biri kabul ettikleri Ararotez'i ve bir gün önceki gece Salib Sokağı'ndaki Holi'nin evini kundaklamışlar, çıkan yangın ise civardaki bir kahvehaneyi de yakmıştır⁴⁷. Van'daki Ermeni Askerî Komitesi'nin 28 Nisan tarihli bildirisinde; 25 Nisan'da Türk mevzilerini yakmak için yaptıkları bütün teşebbüslerde başarılı olduklarını ve çıkardıkları yangının Türkler tarafında bir menzil mahalli olarak kabul edilen kahvehaneye kadar ulaştığını duyurarak, yangını çıkaran kahramana "Salib-i Şan" nişanı verildiğini ilan etmişlerdir. Yine aynı bildiriye; bir gün sonra, Şahbağı mevzisinin Karşısında bulunan Hamza'nın evini yaktıklarını ve 27 Nisan gecesi bombalar ve lağımlarla Tütüncüyân Mevzileri'nin karşısında bulunan Topal Molla'nın evini havaya uçurduklarını ilan etmişlerdir⁴⁸. Van'da "Muzafferiyet" adıyla 20 Nisan'da yayımlanan bildirisinin 7. maddesinde; Haç sokağındaki telgrafhanenin bütün eşyalarıyla beraber zapt edildiği, telgraf ve telefon hatlarının kesildiği duyurulmuştur. Ve *"Ermeni anaları ne kadar ağladıysa Türk anaları da o kadar ağlasın, ne kadar Ermeni ocağı yıkıldıysa, o kadar Türk evi yıkılsın... İntikam, bilâ-istisna intikam, dünya üzerinde bütün Ermeniler asla zaaf göstermeksizin son Ermeniye kadar cümlesi kanlı ahdinizle terbiye olunsun. Düşmanın (Türk'ün) kanıyla meşbu' olsun. Merhamet, ulüvv-i cenâb gösteren her Ermeni ba'dema alçaktır. Artık*

⁴³ Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s.59-60.

⁴⁴ BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 29, 33; Çelik, *Van'da Ermeni Mezalimi*, s.80; Van'da Ermeni Mahallesi'nin arkasında oturan 1889 doğumlu emekli Albay Hamit Camuşçu, Van'da Ermeniler tarafında bombalanarak yıkılan Hamid Ağa Kışlası'nın dedesi tarafından yaptırıldığını, dedesinin isminin de Hamid olduğunu bildirmiştir.

⁴⁵ *Ermeni Komitelerinin*, s.278.

⁴⁶ Ararak veya Arak isimli yer günümüzde Erek adıyla bilinmektedir.

⁴⁷ *Ermeni Komitelerinin*, s.270.

⁴⁸ *Ermeni Komitelerinin*, s.266-267.

intikam kelimesiyle Ermenilik müterâdif olmalı. Zaten intikamdan başka bize ne kaldı."⁴⁹ cümleleriyle Ermeniler kışkırtılmıştır.

28 Nisan 1915'de çatışmalar büyüyerek, askerî kışlalara, karakollara, askerlerin bulunduğu evlere ulaştı ve Müslüman Mahalleleri tamamen yakıldı⁵⁰. Van Valisi Cevdet Bey, 3 Mayıs 1915 tarihli şifresinde; Ermeni ihtilalcilerin, şehrin Ermeni Mahalleleri çevresindeki karakollara ve evlere ateş etmeye başladıklarını ve kendilerine karşılık verildiğini, Ermeniler tarafından Ak Kilise Manastırı etrafının kale ve siper gibi şeylerle pekiştirildiğini, çevrenin yakılarak tahrip edildiğini bildirmiştir⁵¹. Ermeniler, şehrin içerisinde ve güneydoğusunda yaptıkları istihkâmlardan ateş açtıkları gibi, geceleri lağım ve bombalar atarak taarruz etmişlerdir. Asker bulunan yerler, Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye, rejî, posta, telgraf ve hükümet binaları bombalarla havaya uçurulmuştur. Van'ın Müslüman Mahalleleri⁵² ile 29 Nisan'da Van Devlet Hastanesi ateşe verilmiştir. Nitekim Ruslar 20 Mayıs 1915 günü Van'a girdiklerinde önemli bir bölümü yakılıp yıkılmış olan bir şehirle karşılaşmıştır⁵³.

Ermeni isyanına şahit olanlardan Hamza dayı; Zeve Köyünün alevler içerisinde müthiş dumanlar çıkararak yandığını, Ermenilerin ağır yaralıları samanlıklara doldurup ateşe verdiklerini ve köydeki yangının ertesi sabahta bütün şiddetiyle devam ettiğini anlattığı sırada Mayıs ayının başında, Kızılburun'dan, Van'daki Selimiye kışlasının yandığını da gördüğünü sözlerine eklemiştir⁵⁴.

Amerika'da çıkan 6 Haziran 1915 tarihli, Gotchnak gazetesinde yayınlanan bir mektupta, Van'da meydana gelen çatışmalar ve yıkım şöyle anlatılmıştır; Burada Türkler ve Ermeniler arasında nisanın yedisinde başlayan harp yirmi üç gün devam etti. Ve Allah'ın inayetiyle biz Ermeniler, Türklere galebe çaldık, kaleyi zapt ettik. Aygestan'daki kışlaları, 8-10 topu ve hayli mühimmatı ele geçirdik. Bütün kışla ve hükümete ait binaları yaktık. Üç gün sonra Rus-Ermeni gönüllüleri ve bir gün sonra da Rus ordusu buraya geldi. Muharebe sırasında Türkler nefsi-i kasabaya (eski şehire) on iki bin mermi ve bir

⁴⁹ *Ermeni Komitelerinin*, s.277-278.

⁵⁰ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 83, vsk. 1909.

⁵¹ Aynı Dergi, S. 81, vsk. 1827, s.125.

⁵² *Ermeni Komitelerinin*, s.263.

⁵³ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 83, vsk. 2003; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1985. s.288-329; Ergünöz Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi," *Yakın Tarihimizde Van Uluslar Arası Sempozyumu 2-5 Nisan 1990*, Van 1990, s.160-161; Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, (Çeviren; Cengiz Aydın), İstanbul 2001, s.67.

⁵⁴ Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s.88.91.

o kadar da Aygestan civarına attılar. Çarşı bütün dükkânlarıyla harap oldu. Ben bizzat şehre gittim ve bizim dükkânı bulamadım. Şehirdeki evlerin yukarı katları tamamen haraptı. Aygestan da pek o kadar hasar yoktu. Yüz kadar telefât vardı... Haykadang kilisesi ile civarındaki evler bile yanmıştı. Hanifvisse Kilisesi ve mektebi, Surp Agop Kilisesi ve civarındaki Ermeni evleri, Ararak (Erek) Kilisesi ve mektebi hasara uğramamıştı. Van'da 1500 kadar kadın ve çocuktan başka Türk kalmadı... Muharebe esnasında biz Amerikan müesseselerinde olduğumuz halde yine emin değildik. Yüzden fazla mermi duvarları delip odaların içinde patladıysa da büyük bir zarar verememiştir⁵⁵.

Çatışmalar sırasında Ermeni teröristlerinin el bombalarıyla saldırarak, yangın çıkararak ortalığa dehşet saçtıkları ve Büyük Camii'nin altından Kapalı Kasaplar Haline kadar lağım döşedikleri bilinmektedir⁵⁶. Şehrin altında açtıkları tüneller vasıtasıyla rahatça dolaşabildikleri ve Türklerin evleri ile resmi daireleri bombalarla havaya uçurdukları veya gazyağı dökerek yaktıkları anlaşılmaktadır⁵⁷. Bu tünellerden birinin Beşyol Kavşağı'ndan sur içindeki şehre kadar geldiği, Ermeni çetelerin Rusya'dan getirdikleri yangın alet ve edevatları vasıtasıyla, bu tüneller sayesinde, Hamit Ağa Kışlası'nı havaya uçurdukları görgü tanıkları tarafından bildirilmiştir⁵⁸.

d. Yabancı Tanıkların İfadelerine Göre Van Şehir Dokusunda Meydana Gelen Tahribat

Van şehrinin Ermenilere karşı savunulması sırasında topçu subayı olarak görev yapan Venezüellalı maceraperest Raphael de Nogales⁵⁹, çatışmaların şiddetini ve yıkıcılığını şöyle anlatıyordu; Karargâhımı tepeyi taçlandıran camiinin (Süleyman Han Camii) yanına kurdum. Bir ara minareden, şehre doğru yapılan topçu ateşini idare ettim. Aram Paşa şiddetle muhasarada bulunuyor, ona karşı da Osmanlı askeri demir gibi savunma yapıyordu. Top sesleri Van'da ve batıdaki göl tarafında yankılanıyordu. Ayaklarımızın altındaki şehir bir volkan gibi kaynıyordu. Her yer yanyor, havaya uçuyor ve barut kokusu ta kaleye kadar yükseliyordu. 25 Nisan'da Ermeniler etkileyici bir ateş yağmuruna başladılar. Peter – Paules kilisesi ve ismini bilmediğim bir cami de açılan ateş sonunda yerle

⁵⁵ *Ermeni Komitelerinin*, s.287-288; tarih 24 Mayıs 1331.

⁵⁶ Talay, *Bir Şehrin Anatomisi*, s.121-123,179.

⁵⁷ Akçora, "Yaşayanların Diliyle", s.150-152.

⁵⁸ BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 20-21.

⁵⁹ Rafael de Nogales aslen Venezüellalıdır. 1. Dünya savaşında Osmanlı ordusunda topçu subayı olarak görev yapmıştır.

bir oldu. Karşılıklı topçu atışlarında da birçok ev ve tarihi eser tahrip oldu. Van harabeye döndü. Misyonerlerin oturdukları evler de zarar gördü. Ruslar Van'a doğru ilerledikçe Ermenilerin cesareti bir kez daha artıyor ve ellerine geçirdikleri bütün evleri yakıyorlardı. Ermeniler bir lağım yardımıyla Reşadiye Mahallesi'nin yarısını havaya uçurdular. Yoğun çatışmalar ve özellikle Ermenilerin her evi birer kale gibi müstahkem hale getirmeleri, şehrin yıkımında büyük rol oynamıştır⁶⁰. Nisan'da bu yangınlar artmış, 3 Mayıs gecesi Ermenilerin Müslüman Mahallelerine hücum ederek birçok evi yakması üzerine, Van Valisi Cevdet Bey halkın, ülkenin iç kesimlerine çekilmesini (Van'ın boşaltılmasını) emretmiştir⁶¹. Böylece, ilk Türk kafilesi 8 Mayıs'ta Van'ı terk etti⁶². Ermeniler Van'ı 17 Mayıs'ta ele geçirdikten sonra Müslüman Mahallelerini ve bütün tarihi eserleri yakmışlardı. Nitekim 21 Mayıs 1915 tarihli bir rapor Van'ın dört günden beri yanmakta olduğunu bildiriyordu⁶³.

Amerika Dışişleri Bakanlığı tarafında görevlendirilen Yüzbaşı Emory H. Niles ve Arthur E. Sutherland'dan oluşan heyet, 3 Temmuz 1919'da başlayıp, 16 Ağustos 1919'da biten görevlerinde Van'a da uğramıştır. Raporlarında; bölgede yaşanan vahşetin tespiti ile ilgili bir görevlerinin bulunmadığını belirtmekle beraber, Rusların çekilmesinden sonra Ermenilerin bölgede yaptıkları geniş tahribatı anlatmaktan da kendilerini alamamışlardır. Gezilen yerleşim yerlerindeki yiyecek ve saman depolarının tahrip edildiği, hayvanların öldürüldüğü, çok sayıda çocuğun sahipsiz ve perişan bir halde bulunduğu, halkın sokaklarda aç, sefil, şaşkın ve çaresiz bir şekilde dolaştığı belirtilmiştir. Van'ın yaklaşık yüz çocuğu barındıracak bir çocuk yurdu ile kırk beş yataklı bir hastaneye ihtiyacı olduğunu bildirmiştir⁶⁴.

⁶⁰ Nogales, *Hilâl Altında*, s.25-26, 28, 30, 33; Enver Konukçu, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)", *Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu 2-5 Nisan 1990*, Van 1990, s.21.

⁶¹ Talay, *Bir Şehrin Anatomisi*, s.153; s.140-141'de Ermeni teröristlerden Nişan ve Piskopos'un, Müslümanlar Cuma Namazı'nda iken camiye ateşe vererek içindekilerle beraber yakmayı planladıkları, kayıtlıdır.

⁶² Tefik Çavdar, *Talat Paşa Bir Öğüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara 1984, s.378'de bahsettiğine göre Van'ın isyan öncesi nüfusu 100.000'in üzerinde büyük bir şehir iken 1927 yılı nüfus sayımında 7.000 civarındaydı. Ermeni baskınları sonucu 30.000 Türk göç ederken yapılan baskınlar ve hastalık sonucu hayatını kaybetti. Bunun haricinde Doğu Anadolu'da Rus işgali ve Ermeni baskınları sonucu 600.000'in üzerinde Türk hayatını kaybetti.

⁶³ Süleyman Büyükkarcı, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Meselesi", *Askerî Tarih Bülteni*, S. 45, Ankara 1998, s.35; İhsan Sakarya, *Belgelerle Van'da Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984, s.215; Alper Gaziziray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s.258.

⁶⁴ Mustafa Gül, "Bir Amerikan Heyetinin 1919 yılında Doğu Anadolu'daki Tespitleri ve O Dönem Ermeni-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Askerî Tarih Bülteni*, Y. 24, S. 46, Ankara 1999, s.92.

e. Van'ın Kurtarılması ve Tekrar Rusların Eline Geçmesi Sırasındaki Yıkım

Malazgirt'te Osmanlı kuvvetlerine yenilen Rus kuvvetleri Ermenilerle beraber Temmuz ayı içerisinde acilen Van'ı terk etmek zorunda kalmışlardı. Birkaç günlük yiyeceklerini yanlarına alabilen Ermeniler Van'ı ateşe vererek terk etmişlerdir⁶⁵. Bu yangınlarda 2000'in üstünde ev, dükkân ve diğer binaların kâmilten yok olduğu belirtilmektedir⁶⁶.

Şehir, 22 Temmuz'da yeniden Osmanlı kuvvetlerinin eline geçtiğinde büyük bir felaket alanı görünümündeydi. Müslüman Mahallelerinin tamamen yandığı, Ermeni Mahallelerinden bir kısmının Ermeni ihtilalciler tarafından yağmalandığı, evlerin yakılıp, yıkıldığı görülmekteydi. Cevdet Bey'in emriyle yapılan tahliye sırasında hastalıklar ve çeşitli sebeplerle Van'ı terk edemeyip, Amerikan müessesesine sığınanlar binayla beraber yakılmışlardı. Alman yemekhanesi ise Ruslar tarafından yakılmıştı. Durum çok acıktıydı. O sırada Van'a geri dönebilen Vanlılar, evlerinin yakılıp, yıkılmış olduğunu dehşetle gördüler. Van Kalesi'nin hemen arka kısmında yer alan ve bugün Eski Van adıyla bilinen şehir merkezi tam bir harabe halindeydi⁶⁷.

Ermeni işgalinden sonra Van'a ilk giren Yüzbaşı Halit, zabıt arkadaşları ve askerleri ile yanlarında gelen Van halkı, gördükleri dehşet verici sahneyi şöyle anlatmışlardır: Yolcu ve fakirlerin sığınıp, yiyecek temin edebileceği, şiddetli kış aylarında canını kurtarabileceği, meşhur vakıf müesseseleri tamamen tahrip edilmiştir. Bu devletler kanununa ve harp kaidelerine aykırıdır, insanlık tarihinde görülmeyen, zalimane bir uygulamadır. Gevaş'ta; Hacı Hanı, Ağdad, Perkuri, Zive, Hacızive, Pirkal, Mir Hasanveli. Müküs'te; Arvas. Şatak Kazası'nda; Kurandest. Van'da; Vanzivesi, Mollakasım, Hindibaba, Şeyh Abdurrahman Gazi, Şeyh Gazali. Gevar Kazası'nda; Alılan, Yaplan, Şeyh Hamit Paşa tekke ve zaviyeleriyle beraber birçok abide ve mescitler bombalarla havaya uçurularak kasten yıkılmıştır⁶⁸.

Van Sabit Jandarma Alay Komutanı Ali Vasıf raporunda; Van'da bulunan bütün camilerin tahrip edildiğini, Müslüman mahallelerinin ve Van hastanesinin içerisinde bulunan seksen hastayla beraber yakıldığını, Van ve merkez muhitinin

⁶⁵ Hasan Oktay, "Van İhtilâl Örgütünün Van'daki Faaliyetleri ve İsyân", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.I, Ankara 2003, s.453.

⁶⁶ A. Hulki Seral, *Ermeni Meselesi*, Ankara 1970, s.145.

⁶⁷ Tuncay Öğün, "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, S. 462, Ekim, 2001, s.606.

⁶⁸ BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 59 ve116; BOA. HR. SYS. 2872/2, vsk. 59.

yangın görmüş tarlaya çevrildiğini, meyve ağaçları ve diğer ağaçların hepsinin kesildiğini bildirilmiştir⁶⁹.

Osmanlı kuvvetleri kısa bir süre sonra Van'ı tekrar Rus ve Ermenilere terk etmek zorunda kalmıştır. Van'ın Türk Kuvvetleri tarafından kesin olarak kurtarılması 2 Nisan 1918'dir.

f. Müslüman Tanıkların İfadelerine Göre Van'da Meydana Gelen Tahribat

Van'da oturan Akif Yurtbay, 2 Nisan 1918'den sonra Van'a dönüşlerini şöyle anlatmıştır; Biz, Ali İhsan Paşa fırkasından hemen sonra Van'a geldik. Kaldığımız yerler, muhaceretten evvel çok şenlikti. Döndüğümüzde ne kalan Müslüman, ne de evlerimizi yerinde bulabildik. Hepsi yakılmış kül edilmişti. Yalnız Ermenilerin şehirden uzak evleri ayakta idi. Van'ın Göllü Köyü'nden Zahide Coşkun; Van'ın alevler arasında yandığını, kışlaların, evlerin, Müslümanlara ait ne varsa ateşe verildiğini, duyduğunu ama Van'a döndüklerinde ise; Van'ı tanıyamadıklarını, her tarafın yanmış, yıkılmış olduğunu, harabe, virane bir halde bulunduğunu, köylerindeki evlerinin de yakıldığını onun için Ermenilerden kalan evlere yerleştirildiklerini anlatmıştır⁷⁰. Vanlı Mehmet Reşit ifadesinde; Dört sene sonra hicretten döndüğümüzde Van'ın Türk tarafı tamamen yakılıp, yıkılmıştı. Fakat Ermenilerin oturdukları yerlerde durum iyiydi, şenlikti. Bizim evin tamamı yıkıldığından bizler buraya geldiğimizde sağlam kalan Ermeni evlerine yerleştirildik, diye belirtmiştir⁷¹. Van'ın yerlilerinden Muallim Macit Efendinin oğlu İsmail Perihanoğlu ifadesinde; Van'a geldik ama ne görelim, O binlerce nüfuslu Van'da ölüm sessizliği vardı. Ortalıkta halktan kimse yoktu. Evlerimizin, köşklerimiz yerinde yellere esiyordu. Ermeniler kendi evleri dışında bize ait ne varsa yerle bir etmişlerdi. Her tarafta insan kemiklerine rastlıyorduk. Ermeni gâvuru bize ait hiçbir şey bırakmamıştı. Sadece Halil Ağa Mahallesi'ndeki Ziya Bey'in evi, Ruslar Türk esirlerini O eve doldurdıkları için ayakta kalmıştı. Biz Van'a gelince Ermenilerden kalan evlere yerleştirildik. Eski Van yani şimdi kalenin altında olan şehirdeki hanlar, hamamlar, camiler ateşe verilmiş, harabe halde idi. Kısacası Van diye bir şehir mevcut değildi. Biz yavaş yavaş kendimize barınaklar yaptık, diye tanık olduğu bu tahribatı anlatmıştır⁷².

⁶⁹ BOA. HR. SYS. 2872/3, vsk. 13; *Ermeni Komitelerinin*, s.384.

⁷⁰ Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da*, s.39,57.

⁷¹ Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van", s.150,152.

⁷² Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da*, s.45.

Van'ın Hafiziye Mahallesi'nde oturan Celal Şener; Van'dan ayrılırken ev eşyalarından kayda değer hiçbir eşya alamadan hicret ettiklerini, her şeyi olduğu gibi bırakıp, kapılarını kilitleyerek ayrıldıklarını, çünkü geri döndüklerinde bıraktıkları eşyalarını eskisi gibi bulacaklarını sandıklarını, söylemiştir. Sözlerinin devamında ise; Daha önce Ermenilerin Van'ı harap ettiklerini duymuştuk, fakat bu kadar olacağını tahmin etmemiştik. Van yerle bir olmuştu. Müslümanların evleri olduğu gibi yıkılmıştı. Mezarlarımızı bile tahrip etmişlerdi. Biz çaresiz olarak apar topar topraktan yaptığımız kulübelere yerleştik. Bazıları da Ermenilerden kalma evlere yerleşti, demiştir⁷³. Celal Şener bir başka ifadesinde ise; Van şehir merkezi yakılıp yıkılmıştı. Özellikle Türk mahallelerinde bir tek ev bile ayakta değildi. Bütün evler yıkılmış bunların odunları yakacak olarak kullanılmıştı. Bu da yetmezmiş gibi bağ ve bahçelerde yerle bir edilmişti. Türk mahallelerinde hiçbir canlılık kalmamıştı. O güzelim çarşıların yerlerinde yeller esiyordu. Kale ve çevresinde birkaç tane yıkık dökük tarihi eser dışında hiçbir şey kalmamıştı. Buna mukabil Ermenilerin Mahallesi pek fazla yıkıma uğramamıştı. Onun için yeni gelenler ayakta kalan Ermeni evlerine yerleşiyorlardı. Bizim evimizde toprak yığını halindeydi. O güzelim bahçemizde tek bir ağaç bile kalmamıştı. Her taraf viraneye çevrilmişti. Türk nüfusunun yaşadığı kale çevresindeki mahallelerde tek bir canlı yoktu. Her taraf harap olmuştu. Ermeni mahallelerinde ise epeyce sağlam bina vardı. Nüfus kayıtlarımız bile yanıp kül olmuştu⁷⁴, diye belirtmiştir.

Van'ın İskele Mahallesi'nde oturan Bekir Yörük ifadesinde; Van'da bine yakın dükkân vardı. Bunların yüzde sekseni Ermenilere aitti. Van'a döndüğümüzde, Van ortalıkta var mıydı? Sen onu sor? Evlerimizden, bahçelerimizden eser yoktu. O güzelim kışlalar, konaklar yerle bir olmuştu. Gâvurlar Van'ı ateşe vermişti. Yalnız Ermeni evleri ayakta kalmıştı, diye bahsetmiştir⁷⁵. Van'ın Akköprü Mahallesi'nde oturan Hacı Ömer Selçuk; Dönüşümüzde gerek kaledeki Müslümanların evleri, gerekse, yukarı mahallelerde oturan Müslümanların evleri tamamen harap edilmişti. Sadece Ermenilerin evleri ayakta kalmıştı. Hicretten dönen Müslümanlar Ermenilerden kalan evlere yerleştirildiler, diye anlatmıştır⁷⁶. Şabâniye Mahallesi'nden Hacı Şevket Çaldağ; Ben Van'a döndüğümde tanıyamadım, çünkü hiç eskiye benzemiyordu. Bize ait olan ne varsa ateşe verilmiş, şehir yok edilmişti. Ermeniler bizim evde altmış kadar Müslüman olduğunu öğrenince gece ön ve arkadaki kapıya gaz dökerek ateşe vermişler, bizim evin hem tabanı hem tavanı

⁷³ Şener, *Yakın Tarihimizden Bazı Ayrıntılar*, s.17-18.

⁷⁴ A.g.e., s. 38-39.

⁷⁵ Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da*, s.54.

⁷⁶ A.g.e., s.62-63.

tahta olduğu için alevler bir anda evi sarmış, evdekilerle beraber yanmış. Van harabe bir mezarlığa dönmüştü⁷⁷. Van'ın Hafiziye Mahallesi'nden Mehmet Delibaş; Hicret emri verilince hemen o gece yola çıktıklarını, fakat fırtınadan dolayı ilerleyemeyip, sabahleyin kendilerini Edremit sahillerinde bulduklarını. Bu sırada Van'ın üstünü yer yer alevlerin sardığını, hicretten dönüşte ise; Van yerine harabe ile karşılaştıklarını bildirerek, “Bizim eski şehirde o kadar güzel hanlarımız, hamamlarımız vardı, hepsini yerle bir ettiler”, demiştir⁷⁸. Harb-i Umumi'de Kale'nin dibindeki şehirde oturduklarını söyleyen Hamit Ekinci; Van'a hicretten döndüklerinde her yerin yıkık mezarlıklar gibi olduğunu⁷⁹. Salih Taşçı ise; seferberlik sırasında Aşağı Nurşin Mahallesi'nde oturduklarını bildirerek, Van'a geri döndüklerinde Ermenilerin her yeri yerle bir ederek gitmiş olduklarını gördüğünü, ifade etmiştir⁸⁰. Kalenin dibindeki şehirde oturan Cemal Talay; Hicretten 1921'de geri döndüklerinde gördüklerinin şöyle ifade etmiştir: Bize ait olan ne varsa o da gâvur tarafından yerle bir edilmişti, sonra yavaş yavaş kendimizi topladık. Van'da Hacıbekir, Süvari ve Hamit Ağa kışlaları vardı. Ayrıca kalede jandarma ve piyade kışlaları bulunuyordu. Hamit Ağa Kışlasını, Ermeniler havaya uçurdu. Van terk edilirken kaledeki barut depoları bile ateşlenemedi, demiştir⁸¹. Eğer ateşlense idi, İç kaledeki yıkımın daha fazla olacağı kesindir.

1 Kasım 1919'da Van'a gelen Kazım Karabekir Paşa, gördüklerini şöyle anlatıyordu; Van harabeye dönmüş. Şehir tamamen yangın yeri halini almış. Bağlarda bir mahallede birkaç yüz halk var. Umumi Harbin başında Ermenilerin Van'da Müslümanlara karşı yaptıkları katliam ve çıkardıkları yangınları yerinde dinledim ve gördüm. Küçüklük zamanlarımı hazin hazin andım. 1888 ve 1889 senelerinde babam Van Jandarma kumandanı idi. Ben ilkokula gidiyordum. Van bağları, bahçeleri, suları, gölü velhasıl tabiatın en güzel varlıklarıyla cennet gibi bir yerd. O zamanlar Van'daki hayatla, bugünkü manzara beşeriyet namına ne iğrenç şeylerdir⁸².

Ermeni teröründen kaçarak kurtulanların Van'a geri dönüşlerinde gördükleri manzara genellikle şöyle ifade edilmiştir: Müslümanlara ait olan evlerin temel taşları sökülmüş, meyve ağaçları, kavak ağaçları ve diğer bütün ağaçlar kesilip yağma edilmiştir. Müslüman mahalleleri yakılıp asırlar

---

⁷⁷ A.g.e., s.68.

⁷⁸ A.g.e., s.72-73.

⁷⁹ A.g.e., s.76.

⁸⁰ A.g.e., s.92-93.

⁸¹ A.g.e., s.84.

⁸² Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz II*, (Hazırlayan; Faruk Özerengin), İstanbul 1995, s.797-798.

öncesinden kalan yıkıntılar haline getirilmiştir⁸³. Van surları içerisinde kalan Paşa Sarayı duvar parçaları kalıncaya kadar yıkılmış⁸⁴, hükümet konağı, kışlalar, okullar, camiler, resmi binalar yakılmıştır⁸⁵. Evlerin duvarları delinerek içlerine girilmiş yağma edilmiş kalan eşyalarla beraber yakılmıştır⁸⁶. Van harabe haline getirilmiş ve sur içindeki tarihi dokunun yoğun olduğu yer tamamen yok edilmiştir⁸⁷.

Van'da Müslümanlarla ilgili ne varsa yakılıp yıkıldığı, çok eski zamanlardan kalma üç yapı dışında, bütün camilerin ateşe verildiği ya da yerle bir edildiği, kamu hizmeti yapılarının ve Müslüman Mahallelerinin tamamen tahrip edildiği artık herkesin malumuydu. Van bir kentten çok ilk çağ harabelerine benzemektedir. Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Eski Van'da bir elin parmakları sayısında yapı kalmıştı. Bitlis ve Van kentlerinde her birine dokunulmayarak sağlam bırakılan bir tek mahalle vardır ki, o da Ermeni Mahallesidir. Ermeni Mahallesi olduğu sağlam kalan kiliseden ve kapıların üzerindeki Ermenice yazılarda anlaşılmaktadır. Van'da 3400 Müslüman evinden üç tanesi, buna karşılık 3100 Ermeni evinden 1170 tanesi ayakta kalmıştır⁸⁸.

D. ERMENİLERİN VAN MERKEZİNDE TAHRİP ETTİKLERİ TARİHİ ESERLER

Tarihimizi aydınlatacak, Van'ın belleği durumunda olan şeriye sicilleri ve resmi evrak Ermeni ve Ruslar tarafından yakılmıştır. Askeriye ile alakalı bazı evrakın Van terk edilirken alelacele gömüldüğü daha sonra yapılan kazılardan anlaşılmaktadır. Gömülürken gerekli itina ve özen gösterilmediği için ne yazık ki, bu evrakın önemli bir kısmı da çürümüştür⁸⁹. Bu tip yazılı evrakın yanında aşağıda isimlerini verdiğimiz tarihi eserlerde yine Ermeni ve Ruslar tarafından yakılarak, yıkılarak veya sökülüp, yağmalanarak tahrip edilmiştir.

⁸³ BOA. HR. SYS. 2872/3, vsk. 35.

⁸⁴ Abdüsselâm Uluçam, "Kültür Mirasımız Sanat Eserleri", *Dünyada Van*, S. 3, Van 1993, s.15.

⁸⁵ Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van", s.163-166.

⁸⁶ BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-3, nr. 41; BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 95 ve 114-115 ve 132-133; Komisyon, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906-1918*, Ankara 1995, s.240, 244-245,250.

⁸⁷ HEM. 110, Dos. 12, No: 87029-62; Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van", s. 159, 168-169.

⁸⁸ Justin Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çeviren; B. Umar), İstanbul 1998, s.209-210, 268-270; Talay, *Bir Şehrin Anatomisi*, s.179'da, Van'ın Ereğ kısmında sadece iki ev ayakta kaldığı kayıtlıdır.

⁸⁹ M. Taner Tarhan, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1987", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 23-27 Mayıs 1988, s.381- 382; M. Taner Tarhan, Veli Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988", s.360-361.

İskender Paşa Mescidi ve Medresesi: Anadolu Defterdarı Çerkez İskender Paşa tarafından 1548–1553 yılları arasında Safavilerin tahrip ettiği, Bicâniye Medresesi'nin yerinde yaptırılmıştı. Sinâniye Mahallesi'nde olduğu tespit edilen mescit ve medrese, Osmanlıların Van'ı fethinden sonra yapılan ilk medrese olması bakımından önemliydi. **Hüsrev Paşa Camii ve Medresesi:** Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından, 1567–1568 tarihinde Orta Kapı Mahallesinde yaptırılan külliyein içerisindeydi. Hüsreviye veya Kurşunlu Camii olarak da bilinirdi⁹⁰. Camii duvarlarının iki metre yüksekliğine kadar olan çinileri Rus işgali sırasında sökülerek Leningrad Müzesi'ne götürülmüştür. Camiinin son cemaat mahallinin açıldığı avluya bitişik on iki hücreli bir medrese ve kütüphanesi bulunmaktaydı. Bachmann tarafından çekilen fotoğraflardan anlaşıldığına göre külliye sağlam bir şekilde ayakta iken⁹¹, 1915'de Ermeniler tarafından tamamen tahrip edilmiştir⁹². **Kaya Çelebi Camii ve Medresesi:** 1469'da Konya'dan Van'a gelen Koçi Bey Ailesi tarafından Koçi Bey Mescidi ve medresesi olarak yaptırılmıştı. Mescit ve medresenin zamanla yıkılması üzerine 1660'da yeniden inşa edilerek Kaya Çelebi ismi verilmiştir. Orta Kapı'nın doğusunda, Koçi Bey Mescidi Mahallesi'ndedir⁹³. Caminin giriş kapısının üzerini kuşatan sivri kemerin altında, mavi çini ile kaplı olduğu kaynaklarda geçen kitabesi ve iç mekândaki, alt pencerelerin hizasına kadar sır altı tekniği ile yapılan mavi renkli altıgen çinileri, 1915'teki Rus işgali sırasında yerinden sökülerek Leningrad Müzesi'ne götürülmüştür⁹⁴. Caminin içerisi Ermeniler tarafından yakıldığı için kendi minberinden, mahfilinden ve önceden bulunduğu söylenen kalemişi süslemelerden hiç bir iz kalmamıştır. Medresenin yerine yapılan rüştiye⁹⁵ ise; 1915'de tahrip edilerek tamamen yıkılmıştır. **Kızıl Camii ve Medresesi:** Eski Van şehrinin doğu kısmında bulunan Tebriz Kapısı Mahallesi'ndeydi. Camii ve medrese; Tebriz Kapısı, Topçuoğlu, Sinâneddin veya Sinan Bey Camii ve medresesi olarak da bilinirdi⁹⁶. Son dönemlerde Ermenilerin tecavüzüne maruz kalan camiye Esir veya halk diliyle Yesir Camii de

⁹⁰ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.33-51.

⁹¹ Bachmann, *Armenien Und Kurdistan*, Tafel. 5,6,7,59,60,61.

⁹² Faiz Demiroğlu, "Hüsrev Paşa Camii", *İkinisan Gazetesi*, 20.3.1958, Van, s.2.

⁹³ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.52,96.

⁹⁴ Anahide Ter Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Editörler; Paul Dumont, François Geogon, Çeviren; Ali Berktaş), İstanbul 1996, s.118; Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van", s.163–166.

⁹⁵ *İrade Meclis-i Vâlâ*, 23045.

⁹⁶ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.100.

denmiştir⁹⁷. **Melik Mehmet Medresesi**; Belgelerde Van'da olduğu kayıtlı olmasına rağmen, tamamen yok edildiği için yeri tespit edilememiştir. **Abbas Ağa Camii ve Medresesi**: Abbas Ağa tarafından 1655'den önce yaptırılan camii, İskele Mahallesi'ndeydi. Muhtemelen Medrese de caminin yanındaydı⁹⁸. Ermenilerin Abbas Ağa Camii'nde gömülü olan kabirleri açtıkları, içlerine cifeler doldurdıkları ve Van'ı terk ederken çıkarmış oldukları yangında camii de yaktıkları bilinmektedir⁹⁹. **Horhor Camii ve Medresesi**; Van Surları'nın batısındaki, Horhor Bahçesi'nin yanındaydı. **Müftü Medresesi**; 1530 yılında yaptırılan medrese, XIX. yüzyılda da işlevini devam ettirmekteydi. **Ulu Camii ve Medresesi**: Cami-i Kebir veya Şah-ı Ermen Camii olarak da bilinirdi. Kendi ismiyle anılan mahalledeydi. I.Sökmen (1100-1112) ya da II. Sökmen (1128-1185) döneminde yaptırılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Camii'nin avlusundaki medresede bir kütüphane bulunmaktaydı¹⁰⁰.

Bunların yanında Ermeniler tarafından içerisine hayvan doldurularak, pislik atılarak veya yakılarak tahrip edilmiş¹⁰¹ diğer eğitim kurumları da şunlardır: Ulu Camii'de ve Hüsrev Paşa Camii'de bulunan iki darü'l-kurrâ ve hadis okumak için birer dersiam. İki rüştiye (İlki Kaya Çelebi Medresesi'nin yerine 1864'te yaptırılmıştı, diğeri Aygestan'daydı), sıbyan mektepleri, kütüphaneler ve her camide okuma yerleri vardı¹⁰².

Emin Bey Camii: El-Hac Mehmet Ağa tarafından muhtemelen eski bir mescidin yerine yaptırılmıştı. Şamran arkı altında, Van bahçelerindeydi¹⁰³. Ermeniler, Emin Paşa Camii'nin arkasında; Mehmet Efendi'yi, camii müezzini Hasan Efendi'yi ve bir öğretmen ile pek çok kişiyi katletmişlerdir¹⁰⁴. **Mustafa Paşa Camii**: 1616'dan önce yaptırılan camii'nin Van surları içerisinde, Mustafa Paşa'nın evinin yakınında, olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. **Sinâniye Camii**: Sinan Bey veya Sinan Kethüda Camii olarak da isimlendirilen cami, Hüsrev Paşa Camii'nin batısındaydı. Muhtemelen 1553–1557 tarihleri arasında yaptırılmıştı.

⁹⁷ Tarhan, "Ön Çalışmalar: Anıt Yapılar", s.317; Abdüsselâm Uluçam, "Eski Van'da Selçuklu İzleri", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya 1995, s.56.

⁹⁸ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.55-56,66-67.

⁹⁹ BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 114-115; Uluçam, "Sanat Eserleri", s.15.

¹⁰⁰ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.56,71.

¹⁰¹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 85, vsk.2003; Komisyon, *Arşiv Belgelerine Göre*, s.172; Ş. Nezih Aykut, "Arşiv Belgelerine Göre Anadolu'da Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar 1914-1922, *Uluslar Arası Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mart 2001, Bildiriler*, İstanbul 2001, s.206-209.

¹⁰² Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.58-61.

¹⁰³ *Cevdet Evkâf*, 13388.

¹⁰⁴ Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van", s.163–166.

Süleyman Han Camii: Vanik veya Van Kalesi Camii olarak da bilinirdi. İç Kale'deki tek camidir. 1533-1534'te İrakeyn sefer sırasında Kanuni Sultan Süleyman tarafından tamir ettirildikten sonra bu ismi almıştır. Kubbeli olduğu bilinen camiinn, zamanla kubbesinin yıkıldığı ve yerine düz toprak dam yaptırıldığı fotoğraflardan anlaşılmaktadır. **Abdurrahman Paşa Camii;** Van surları içinde, 1725 yılında Van Beylerbeyi olan Abdurrahman Paşa tarafından yaptırılmıştı. **Hafiziye Camii;** Şabaniye Mahallesi'nde bulunan bu camiye, Seyit Hafız Mustafa Efendi Camii de denirdi. **Hayrâtiye Camii;** Kendi ismiyle bilinen mahallede bulunan camii, hayır sahipleri tarafından, muhtemelen bir mescidin yerine yeniden inşa ettirilmişti. Şeyhü'l-İslam Hayri Efendi'ye izafeten isimlendirilmiştir. **Hürrem Bey Camii;** Hurûmiye veya Hürremiye Camii olarak da bilinirdi. Hangi tarihte kim tarafından yaptırıldığı bilinmemekle beraber 1571'den önce yaptırıldığı kesindir. Horhor Camii'nin yakınında olduğunu tespit edilmiştir. **Kara Hoca Camii;** Van Kalesi içerisindeydi. **Mehmet Ağa Camii;** Van surlarının dışında olan camii Mehmet Ağa tarafından bina edilmişti. **Mehmet Emin Paşa Camii;** Van'ın bahçeler mevkiinde, Ahmet Paşa'nın oğlu Mehmet Emin Paşa tarafından yaptırılmıştı. **Mustafa Ağa Camii;** Tebriz Kapısı'nın yakınındaki Hacı Mustafa Ağa'nın yaptırdığı mescide, 1740 tarihinde mihrap ve minber eklenerek, camiye çevrilmişti. **Nurşin-i Ülya Camii;** Van'nın bahçeler mevkisinde olan caminin banisi Levent oğlu Hacı İsmail'di. Ermenilerin birçok kadın ve çocuğu Nurşin Camii'ne ve birkaç eve doldurarak ot yığını yakar gibi yaktığı ifade edilmiştir¹⁰⁵. **Seyid El-Hac İbrahim Camii;** Hacı Seyit İbrahim Efendinin yaptırdığı camii, Van'ın on beş kilometre güneyinde bulunan Edremit'teydi. **Süleyman Bey Camii;** Süleyman Bey tarafından yaptırılmıştı¹⁰⁶. **Şafiler Camii;** Van surlarının dışındaydı. Şafiler Camii'nin Ermeniler tarafından yakılışına şahit olanlar, camii ağaçtan yapıldığı için kolay yandığını ve onunla beraber pek çok evin de yandığını söylemiştir¹⁰⁷. **Şah Mirza Vakfı Camii;** Van surlarının içindeydi. **Timur Bey Camii;** 1788'de kayıtları bulunan camii Van Kalesi'ndeydi. **Topçuoğlu Mahallesi Camii;** Topçu oğlu Ahmet Bey tarafından yaptırılan caminin, üzerinde mahalle mektebi bulunuyordu. **Topçu-zade Camii;** Topçu İsmail oğlu Mehmet Emin Efendi tarafından yaptırılmıştı. Hacı Mehmet Efendi Mahallesi'ndeydi. **Zeynelabidin, Tahtaminare ve Katırcı Bulağı Camileri'** de Van'daydı ve Ermeniler tarafından yakılan camilerin arasındadır¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.68-140; Talay, *Bizim Eller Van*, s.189; Komisyon, *Arşiv Belgelerine Göre*, s.250.

¹⁰⁶ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.140-141.

¹⁰⁷ Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van", s.163-166.

¹⁰⁸ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.119, 138-143; İbrahim Sargın, "Zeve Katliamından Kurtuluşum", *Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu*, Van, 2-5 Nisan 1990, s.39.

Ermeniler tarafından Van'daki camilerin bir kısmı tahrip edilirken, bazılarının içerisine hasta, yaşlı, kadın, erkek, çocuk Müslümanlar doldurularak yakılmıştır¹⁰⁹. Hüsrev Paşa ve Kaya Çelebi camilerinin çini ve süslemeleri yağmalanmış, mihrapları, minberleri tahrip edilmiş, müezzin mahfilleri, vitrayları ve camilerin içi tamamen yakılmış olmasına rağmen bu iki cami diğerleri gibi yıkılmamıştı. Bunun sebebi ise ileride kiliseye çevrileceği içindi¹¹⁰. Tespit edilen yirmi yedi mescidin de içine hayvan doldurularak, pislik atılarak veya yakılarak tahrip edildiği kayıtlara geçmiştir¹¹¹.

Van'da bulunan mezarlık ve türbelerin çeşitli şekillerde tahkir ve tahrip edildiği bilinmektedir¹¹². Kabristanın birçok yerinin define gömülü dedikodusu ile kazılarak tabutla gömülü olanlarının dışarı çıkarıldıkları, ziyaretgâhların kazıldığı, içlerine pislik doldurulduğu¹¹³, hayvan barınağı yapıldığı, hakaretler edildiği, kabirlerin ve kabristanların tahrip edildiği ifade edilmiştir. Bölgedeki İslam büyüklerinin mezarları, tekke ve mabetleri tahrip edilip, pisletilmiş ve yakılmıştır¹¹⁴. Nitekim mezarlıklarda müslümanlara ait mezar taşlarının bulunamaması bu ifadeleri doğrulamaktadır.

Hüsrev Paşa Türbesi: Türbe, Hüsrev Paşanın 1587'de vefatı üzerine Mardin'li mimar Abdullah'ın oğlu Şaban tarafından caminin doğu cephesindeki pencerenin yanına inşa edilmiştir¹¹⁵. Hüsrev Paşa Camii ve türbesini tahrip eden Ermeniler bununla da yetinmeyip lahdini açarak kemikleri parçalamışlardır, içerisine pislik doldurmuşlardır¹¹⁶. **İkiz Türbeler:** Kaya Çelebi Camii'nin güneybatısında, Van Surları'nın dışındaki Müslüman mezarlığının içerisinde bulunan türbelerden biri aslen Vanlı olan, Van Beylerbeyi Demir Paşa tarafından 1789'da, diğeri Van Beylerbeyi Ahmet Paşa tarafından 1796'da yaptırılmıştır. **Şeyh Abdurrahman Gazi Türbesi:** Kitabesine göre, 1710 tarihinde inşa edilmiştir. Van Kalesi'nin kuzey-doğusunda bulunan aynı isimli mescidin bahçesindedir. Bu türbe Ruslar ve Ermeniler tarafından tahrip edilip yakıldığından, uzun müddet yanık dört ahşap dikme halinde perişan bir vaziyette

¹⁰⁹ Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van", s.163-166; Aykut, "Anadolu'da Ermenilerin Yaptıkları", s.206,209.

¹¹⁰ Sargin, "Zeve Katliamından Kurtuluşum", s.72-73,76; Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.209-210.

¹¹¹ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.143-153; Komisyon, *Arşiv Belgelerine Göre*, s.172.

¹¹² İsmet Binark, *Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezâlim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, Ankara, 2001, s.231.

¹¹³ BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 114-115.

¹¹⁴ Komisyon, *Arşiv Belgelerine Göre*, s. 238,172.

¹¹⁵ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.154.

¹¹⁶ Sabri Paşa, *Van Tarihi*, s.31; Talay, *Bir Şehrin Anatomisi*, s.38.

kalmıştır. 1982 tarihinde Aydın Talay ve hamiyet sahibi Vanlılar tarafından kurulan bir dernek vasıtasıyla tamir ettirilmiştir¹¹⁷.

1899'da Van şehrinin muhtelif kesimlerinde on beş kilise vardı¹¹⁸. Lynch, sur içerisindeki kiliselerin isimlerini şöyle sayar; **Surp Tramayr, Surp Vardan, Surp Paulos, Surp Neshan, Surp Nashak, Surp Tsiranavor, Surp Petros**. Bahçelik kesimindeki kiliseler ise; **Haykavank, Noraşen, Ereğ, Hanhusner**'dir. Bunlar orijinal biçimleriyle küçük ve taştan yapılmış sade şapellerdi. Asıl kilise yapıları XIX. Yüzyılda inşa edilmiş, daha sonraları yapılan eklerle büyütülerek kilise haline getirilmiştir. **Haykavank, Hanifvisler (Hanusner) Kilisesi ve okulu, Surp Agop Kilisesi** ve civarı, **Ararak (Ereğ) Kilisesi ve okulu** ve diğer kiliseler, Ermenilerin Van'ı Rus askerleriyle beraber terkettikleri sırada yakılmıştır¹¹⁹.

Çifte Kilise: Van şehir surlarının içerisinde, Kızıl Camii'nin güneybatısında idi. Van'ın merkezinde kale burçlarının altında en eski yapılardan olan **Surp Petros ve Surp Paulos kiliseleri**, XIX. Yüzyılın son dönemlerinde meydana gelen zelzeleden dolayı tamamen yıkılmıştı. Daha sonra bu iki kilise birbirlerine yakın olarak yapıldıkları için, Van halkı tarafından Çifte Kilise olarak adlandırılmışlardı. Türklerin Ak Kilise diye isimlendirdikleri kilisenin etrafındaki duvarlar Ermeni ihtilalciler tarafından mevzi olarak kullanılmıştır¹²⁰.

Van'da çeşitli tekke ve zaviyelerin bombalarla havaya uçurulduğu, bir kısmının kasten yıkıldığı tespit edilmiştir¹²¹. Bunlar; **Ebuzer Zaviyesi**; Van surları içerisindeydi. Zaviyenin kurucusu muhtemelen Ebuzer isimli bir kişidir. **Hüsrev Paşa Zaviyesi**; Van surları içerisindeki Hüsrev Paşa Cami ve Külliyesi'nin içerisindeydi. Vakfiyesinde açıkça bir zaviye olduğundan bahsedilmemekle beraber, zaviye işlevini gören kurumlar mevcuttu. **Şeyh Abdurrahman Gazi Zaviyesi**; 1571'den önce yaptırılan zaviye Van Kalesi'nin üzerinde bulunduğu kayalığın kuzeydoğusunda, kale surlarının altında bulunan mezarlığın içerisinde mescidi ile beraber bulunmaktadır. **Şeyh Mevlâna**

¹¹⁷ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.155-156; BOA. HR. SYS. 2872/3, vsk. 13; Komisyon, *Arşiv Belgelerine Göre*, s.76; Talay, *Bizim Eller Van*, s.189.

¹¹⁸ *Van Vilâyeti Salnâmesi 1315*, s.116.

¹¹⁹ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s. 156-158; Cengiz, *Ermeni Komitelerinin*, s.287-288.

¹²⁰ Bachmann, *Armenien und Kurdistan*, s.25; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Aralık 1982*, Ankara 1982, S. 81, vsk. 1827, s.125.

¹²¹ BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 59; BOA. HR. SYS. 2872/2, Blg. 59'dan; Komisyon, *Yapılan Katliam*, s.390; Komisyon, *Arşiv Belgelerine Göre*, s.250,253.

Zaviyesi; 1571 tarihinden önce yaptırılan zaviye, Van şehrinin varoşlarındaydı¹²².

Hüsrev Paşa İmarethanesi; Hüsrev Paşa tarafından Van'da bulunan fukaraların, yolcuların, medrese talebelerinin yararlanması için yaptırılmıştı. İmarethanenin müstemilâtında; kiler, mutfak, dehliz, ambar, büyük bir ahır, yolcular için yemekhaneler ve odunluk vardı. **Ulu Camii İmarethanesi;** Ulu Cami'nin bünyesinde Sultan Cihan Şah'ın bir imareti olduğunu kayıtlarda görülmektedir¹²³. Van'da, Amerikalı hayırseverler tarafından milyonlar sarf edilerek yaptırılan yüzlerce yetimin sığınağı ve fakirlerin bedava tedavilerinin görüldüğü büyük müessesede yakılarak yok edilmiştir¹²⁴.

Hüsrev Paşa Kervansaray Hanı: Hüsrev Paşa, Van şehrinde bulunan ve birbirinin karşısında olan iki adet han yaptırmış, bu hanlardan biri daha sonra kervansaraya çevrilmiştir. **İskender Paşa Hanı:** İskender Paşa'nın yaptırdığı han, Van Kalesi içerisinde, Vastan Kapısı yakınında bulunuyordu. Vakfiyedeki tariften anlaşıldığına göre bu han Orta Kapı Mahallesi'ndeydi. İskender Paşa Hanı'ndan başka İskender Paşa'nın oğlu Ahmet Paşa'nın yaptırdığı ve babasının medresesine vakfettiği mevkûfat arasında, **Uzun Çarşı** da vardır. **Sinan Bey Hanı:** Van Beylerbeyi Ferhat Paşa'nın kethüdası Sinan Bey tarafından yaptırılmıştı. Vastan Kapısı yakınlarında İki katlı yirmi yedi odalı bir handır. **Rüstem Paşa Hanı:** 1548'de Van'ın fethinde bulunan Vezir-i Azâm Rüstem Paşa tarafından yaptırılmıştı¹²⁵.

Van şehrinde yukarı kaleye su çıkarılması zor olduğu için bütün hamamlar aşağı kalede bulunuyordu. 1655 yılında Van'da bulunan **Nakışlı Hamam** ve Tebriz Kapısı yakınındaki **Çukur Hamam** O günlerin en önemli hamamlarıydı¹²⁶. Bu hamamların da şehir dokusuyla beraber Ermeniler tarafından yok edildiği ifade edilmektedir¹²⁷. **Hüsrev Paşa Çifte Hamamı;** Van Kalesi'nin içerisinde, Hüsrev Paşa Külliyesi'nin kuzey-doğusunda, külliyenin hemen yanındadır. 1567 tarihinde yapımına başlandığı bilinmektedir. **İskender Paşa Hamamı;** İskender Paşa'nın Van Beylerbeyliği sırasında satın alarak, tamir ettirip yeniden hizmete açtığı hamamdı. Orta Kapının yanındaydı¹²⁸. **Rüstem Paşa Hamamı'**nı Vezir-i Azam Rüstem Paşa yaptırmıştı. **Sultan Hamamı;**

¹²² Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.162-182.

¹²³ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s. 182-186.

¹²⁴ Komisyon, *Yapılan Katliam*, s.390; Komisyon, *Arşiv Belgelerine Göre*, s.250,253.

¹²⁵ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.186-188.

¹²⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III-IV, v.257/b; v.258/a.

¹²⁷ Çelik, *Görenlerin Gözüyle*, s. 45, 72-73.

¹²⁸ Bu kapıya Vasta (Gevaş) veya Amid (Diyarbakır) kapısı da denirdi.

Vilâyet merkezine giden yol üzerindeydi. Mezgitli Çarşısı başında bulunan bu hamam Evliya Çelebi'ye göre; gayet güzel ve şirin, suyu, havası ve yapısı hoş, gönül ferahlatıcı bir hamamdı¹²⁹.

Van'da çeşitli tarihlerde yaptırılan ve tahrip edildiği için şu anda bulunmayan çeşmeler; **Bârek Çeşmesi**, **Çakıllı Çeşme**, **Horhor Çeşmesi**, **Hüsrev Paşa Çeşmesi**, **Katırcı Çeşmesi**, **Matur Çeşmesi**, Vezir Mustafa Paşa'nın Edremit yolu üzerine yaptırdığı çeşme, ayrıca Evliya Çelebi dört gözlü bir çeşmeden bahsetmekle beraber, yeri tespit edilememiştir¹³⁰.

E. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü, Rus emperyalizmi, Avrupalıların istismarı ve ulusçuluk akımı sonucu, Ermeni devleti kurma hevesiyle 1896'da ve 1915'de ayaklanan Ermeniler, Türkleri bölgeden sürüp çıkarabilmek için terör hareketlerine girişmiş, şehirde bulunan halka katliam yaparak, baskı ve tecavüzleri artırarak, bölgeyi terk etmeye zorlamıştır. Türk Halkından pek azı bölgeyi terk edebilmiş, kalanlar ise Ermenilerin insafında katledilmiştir.

Van şehrinde bulunan; güzelliklerini seyahatnamelerde, anılarda ve tarih kitaplarından okuyabildiğimiz bütün abideler, Türk-İslam eserleri, tamamen yok edilmiştir. Türk ve Ermenilerin evleri, menkul ve gayri menkulleri yakılmış, yıkılmış birer harabeye çevrilmiştir. Ekili tarlalar, muntazam yollar, güzel binalar, abideler, resmi daireler Ermeniler ve Ruslar tarafından yok edilmiştir. Bugün bunlar sanki bin yıl önceden kalmış birer harabe gibidir. Özellikle Van'da bulunan ve tarihi belleği konumunda olan resmi dairelerin ve vakıfların tutmuş oldukları arşivler, kayıtlar, belgeler, siciller tamamen yakılıp, tahrip edilmiştir. Bazıları ise; o günün şartlarında yollarda tahrip olmaması için taşınmadığından gömülmüş ne yazık ki, onlarda gömüldükleri yerlerde çürümüştür.

Van şehrindeki tarihi eserlerin, çinileri ve süslemeleri Ruslar ve Ermeniler tarafından sökülerek götürülmüş, geriye kalanlarla beraber şehir yakılmıştır. Van Kayalığının eteklerinde kurulu olan eski Van şehri, kendisine yapılmış katliamının ibret levhası halinde, günümüze harap bir vaziyette ulaşmıştır.

---

¹²⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III-IV, v.257/b; v.257/b; Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.188-192.

¹³⁰ Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.192-194.

KAYNAKLAR

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 20-21.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 29,33.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 59.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 95.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 114-115.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 116.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-3, nr. 41.

BOA. HR. SYS. 2872/3, vsk. 13.

BOA. HR. SYS. 2872/3, vsk. 35.

BOA. HR. SYS. 2872/2, vsk. 59.

BOA, Yıldız Evrakı, K. 36, Ev. 131, zr. 152, nr.10.

BOA. Yıldız Hususi, 264/170; 265/136.

BOA. HEM. 110, Dos. 12, No: 87029-62.

BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, 23045.

BOA. Cevdet Evkâf, 13388.

AĞAOĞLU, Sami, **Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVII. Yüzyıllar – Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları**, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2003.

Ahmet Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, (Çeviren; Cengiz Aydın), İstanbul 2001.

AKÇORA, Ergünöz, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara1985.

_____, Ergünöz, “Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi”, **Yakın Tarihimize Van Uluslar Arası Sempozyumu 2-5 Nisan 1990**, Van 1990.

_____, Ergünöz, “Ermenilerin Çıkarmış Oldukları Van İsyancı (1896) Hakkında Sadettin Paşa'nın Raporu”, **Beşinci Askerî Tarih Semineri**

Bildirileri II, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askerî ve Stratejik Açıdan Türkiye (23-25 Ekim 1995- İstanbul), Ankara 1997.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 31, Aralık 1982, S. 81, Ankara 1982.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S. 83, Ankara 2003.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S. 85, Ankara 2004.

AYKUT, Ş. Nezihi, “Arşiv Belgelerine Göre Anadolu’da Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar 1914-1922”, **Uluslar Arası Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mart 2001, Bildiriler,** İstanbul 2001.

BÜYÜKKARCI, Süleyman, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Meselesi”, **Askerî Tarih Bülteni,** S. 45, Ankara 1998.

BACHMANN, Walter, **Kirchen Und Moscheen In Armenien Und Kurdistan,** Leipzig 1913.

BINARK, İsmet, **Ermeniler’in Türkler’e Yaptıkları Mezâlim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri,** Ankara 2001.

Mc. CARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün,** (Çeviren; B. Umar), İstanbul 1998.

ÇAVDAR, Tefvik, **Talat Paşa Bir Öğüt Ustasının Yaşam Öyküsü,** Ankara 1984.

ÇELİK, Hüseyin, **Görenlerin Gözüyle Van’da Ermeni Mezalimi,** Van 1994.

DEMIROĞLU, Faiz, **Van’da Ermeni Mezalimi(1895-1920),** Ankara 1985.

_____, Faiz, “Hüsrev Paşa Cami”, **İkinisan Gazetesi,** 20.3.1958, Van.

Ermeni Komitelerinin A’mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İ’lân-ı Meşrûtiyet’den Evvel ve Sonra, (Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983.

Evliya Çelebi, **Seyahatnâme,** C. III-IV, v.257/b; v.258/a.

GAZIGIRAY, Alper, **Ermeni Terörünün Kaynakları,** İstanbul 1982.

GÜL, Mustafa, “Bir Amerikan Heyetinin 1919 yılında Doğu Anadolu’daki Tespitleri ve O Dönem Ermeni-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Askerî Tarih Bülteni,** Y. 24, S. 46, Ankara 1999.

Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi II,** Ankara 1998.

İbni Nuh, **Van Tarihi,** (Hazırlayan: Zeki Tekin), Van 2003.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz II,** (Hazırlayan; Faruk Özerengin), İstanbul 1995.

KILIÇ, Orhan, **XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548–1648)**, Van 1997.

Komisyon, Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906–1918, Ankara 1995.

KONUĞU, Enver, “Van’ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)”, **Yakın Tarihimize Van Uluslar arası Sempozyumu 2–5 Nisan 1990**, Van 1990.

MARTIROSIAN, Hovhannes Ter, **Mets Depkere Vaspurakanum 1914–1915 Tvakannerim**, Erivan 1917.

Mayewski, **Rus Generali Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu – Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistikî-** (Çeviren; Mehmet Sadık, Hazırlayan; Hamit Pehlivanlı), Van 1997.

MINASSIAN, Anahide Ter, “Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (Editörler; Paul Dumont, François Georgeon, Çeviren; Ali Berktaş), İstanbul 1996.

_____, Anahide Ter, “Van 1915”, **Armenian Van/Vaspurakan**, California 2000. MKHITARYAN, Onnik, **Vani Herosamarte**, Sofya 1930.

NOGALES, Rafael de, **Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap**, (Çeviren; Kaymakam Hakkı), İstanbul 1931.

OKTAY, Hasan, “Van İhtilâl Örgütünün Van’daki Faaliyetleri ve İsyân”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, Ankara 2003.

Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu’ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler, (Editör: Osman Köker), İstanbul 2005.

ÖĞÜN, Gülay, “Türk Fethi Öncesinde Bizans’ın Doğu Anadolu Siyaseti”, **Yakın Tarihimize Kars Ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, Ankara 1992.

ÖĞÜN, Tuncay, “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü**, S. 462, Ekim, 2001.

SAKARYA, İhsan, **Belgelerle Van’da Ermeni Sorunu**, Ankara 1984.

SARGIN, İbrahim, “Zeve Katliamından Kurtuluşum”, **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990.

SERAL, A. Hulki, **Ermeni Meselesi**, Ankara 1970.

SEVİM, Ali, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1983.

- Süleyman Sabri Paşa, **Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat**, İstanbul 1928.
- ŞENER, Celal, **Yakın Tarihimizden Bazı Ayrıntılar Vanlı Şahbenderzade Celal Şener**, (Yayınlayan: Hüseyin Akyüz), Erzurum 1992.
- TALAY, Aydın, **Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi**, Van 1996.
- TARHAN, M. Taner, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1987”, **X. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 23–27 Mayıs 1988.
- _____, M. Taner, Veli Sevin, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988”. **XI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara 1989.
- THIERY, M., “Manisteres Armeniens du Vaspurakan”, **Revue de Armenia**, C. II-VI, Paris 1969.
- ULUÇAM, Abdüsselâm, “I.Dünya Savaşında Mimari Katliama Sahne Olan Bir Kent Van”, **Van’ın Sesi Dergisi**, Yıl, 2, Mart, Van 1994.
- _____, Abdüsselâm, “Kültür Mirasımız Sanat Eserleri”, **Dünyada Van**, S. 3, Van 1993.
- _____, Abdüsselâm, “Eski Van’da Selçuklu İzleri”, **IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, 25-26 Nisan 1994, Konya 1995.
- Urfalı Mateos, **Vekayi-nâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136–1162)**, (Türkçeye Çeviren; Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.
- Van Vilâyeti Salnâmesi 1315**, İstanbul 1315, s.62.
- Van Vilayet Salnamesi 1315 (Van İl Yıllığı 1899)**, Van 1995.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu’nun Fethi**, İstanbul 1944.